

HÂ
(ا)Arap alfabesinin
yirmi altıncı harfi.

Arap elifbâsında hurûfû'l-hecâ tertibinin kullanılmaya başlanmasından önceki halinde ve diğer Sâmî alfabelerde beşinci harf olduğundan ebced sistemindeki sayı değeri beştir (bk. EBCED). Halk arasında adı "he" olan ve Türkçe'de diğer "hâ"-lardan ayırt edilmesi için "güzel he" de denilen harfin Halîl b. Ahmed'e göre anlamı "ceylân yanağındaki beyazlık"tır (*Kitâbü'l-Hurûf*, s. 47); İbrânice'deki adı olan hf ise "şebeke, ağ" anlamına gelir. Ana Sâmîce'den gelen h sesi bütün Arap lehçelerinde ilk haliyle kalmış, ancak Akkadca'da h ile birlikte "h"ya, Maltızca'da hemzeye veya "h"ya dönüşmüştür. Buna karşılık Ârâmice ve İbrânice'de h, Amharaca'da da hem h hem h "h"ya dönüşmüşlerdir. Harfin şeklinin, Batı dillerindeki "E" harfi gibi Mısır hiyeroglif ve Sînâ rumuzlarında görülen "ellerini başına doğru kaldırmış insan" figüründen geliştiği kabul edilir (bk. HARF).

Boğaz harflerinden olan hâ, gırtlığın ağza en uzak kısmını teşkil eden bölgeden (aksa'l-halk, esfelü'l-halk, hançere, larynx) çıkar. Hemze ve elifin de aynı bölgeden çıktığını göz önünde tutan dil ve kıraat âlimleri, bu üç sesin ağza yakınlık dereceleri meselesinde farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Halîl b. Ahmed'e göre ağza en uzak olandan başlamak üzere boğaz harflerinin sıralanması hemze, hâ, ayn, hâ, gayn, hâ; Sibeveyhi'ye göre hemze, hâ, elif şeklindedir. Ahfeş el-Evsat hemzenin mahreci konusunda onlara katılmış, fakat hâ ile elif hususunda ikisinin aynı yerden çıktığını ileri sürerek onlardan ayrılmıştır. İbn Cinnî ise Ahfeş'e itiraz edip Sibeveyhi'nin görüşünü isabetli bulmuş ve, "Eğer öyle olsaydı رساله → رسائل örneğinde görüldüğü gibi elif hemzeye değil "hâ"ya dönerdi" demıştır (*Sırru şinâ'ati'l-râb*, s. 46). Bununla birlikte dil ve kıraat âlimleri hemzenin ağza daha uzak, "hâ"nın ise daha yakın yerden çıktığında birleşmektedirler.

Hâ sesini belirleyen başlıca sıfatlar "hems, rihvet, hafâ, terkîk, infitâh, istifâl ve ismât"tır. Buna göre hâ, mahrece yüklenmeden ve dil damağa yapıştırılmadan çıkan, ses ve nefes akışı kesintisiz ve sızarak devam eden ince, yumu-

şak, hafif ve sadasız bir soluk sesidir. En belirleyici özelliği yumuşak ve sızıcı (hems ve rihvet) olmasıdır. Bu bakımdan hâ sesine benzemekle birlikte ondan daha yumuşak ve incedir. Ayrıca hâ hems, rihvet, hafâ gibi zayıflık belirten sıfatları kendinde topladığı için "el-hurûfû'l-meh-tûte"den sayılmıştır (İbn Cinnî, s. 64; İbn Usfûr, II, 676).

İbn Sînâ'ya göre hâ ve hemze seslerinin oluşumu nicelik ve nitelik bakımından birbirine benzemekteyse de "hâ"da havanın hapsedilmesi tam değildir; hava mahrecin sadece yanlarıyla hapsedildiğinden ve çıkış yolu kapanmadığından ortaya doğru kaymaksızın mahrecin yanlarına eşit şekilde sürtünerek sızıntı biçiminde dışarı çıkar. Hâ sesi havanın hava içine veya yine onun gibi engelleyici olmayan bir cismin içine kuvvetle girmesi sırasında meydana gelen sese eş değerlidir (*Meḥâricü'l-hurûf*, s. 13, 25, 38, 45). J. Cantineau'ya göre hâ sesi, sadasız sızıcı-sürtünücü bir gırtlak ünsüzü (spirante glottale sourde) olup Latin ve Alman alfabelerindeki h gibidir ve genellikle kelime başlarında sadasız, sesliiler arasında veya bir sesliyle temas halinde sadalı telaffuz edilir (*Bulletin*, XLIII, s. 107).

Hâ harfiyle, isim soylu kelimelerin sonuna eklenen "yuvarlak tâ" (ا) arasındaki ilgi temas edilmesi gereken önemli meselelerden biridir. Müzekkerlik-müenneslik, müfredlik-cemîlik, ivaz-bedel, mübalağa, masdariyet, nisbet, nakil, hırfet, ta'rib vb. halleri belirtmek üzere bu tür kelimelerin sonuna eklenen tâ harfine yazılışına göre "bitişik tâ" (et-tâü'l-merbûta) ve "yuvarlak tâ" (et-tâü'l-müstedîre) denildiği gibi anılan fonksiyonlarına göre "tâü't-te'nîs, tâü'l-vaḥde, tâü'l-mübâlağa, tâü'l-masdar, tâü'l-hırfe" vb. adlar da verilmiştir. Bunlar arasında en yaygın olanı tâü't-te'nîstir ve buna vakıf halinde "hâ"ya dönüşmesi sebebiyle Basra okuluna mensup dilciler tarafından "hâ-ü't-te'nîs" denildiği de görülmektedir (meselâ bk. *Lisânü'l-'Arab*, "hâ" md.; Sibeveyhi, III, 220; İbnü'l-Bâziş, I, 314, 492; Radî el-Esterâbâdî, II, 277;). Çünkü bu harfin aslı konusunda dilciler ihtilâf etmişlerdir. Basralı dilciler kelâmda vasıl halini esas kabul etmekte, bu durumda harf tâ olduğu için de aslının tâ olduğunu, ancak vakıf halinde "hâ"ya dönüştüğünü söylemektedirler (Müberred, I, 60). Nitekim fiillerin baş ve sonlarına eklenen dişillik takısının tâ olması da bunu kanıt-

lamaktadır. Kûfe okuluna mensup dilciler ise kelâmda vakıf halini esas kabul etmektedirler. Vakıf halinde bu harf hâ olduğuna göre aslı "hâ"dır; ancak vasıl halinde "tâ"ya dönüşmektedir. Ebû Ali el-Fârisî de bu görüştedir (*et-Ta'likâ*, I, 383). Bir başka görüşe göre de tâü't-te'nîs, vakıf ve vasıl halinde daima tâ olarak telaffuz edilen ve "et-tâü'l-meftûhe, et-tâü'l-mecrûre ve et-tâü't-tavîle" adları verilen "tâ"dır. Hâü't-te'nîs ise vakıf halinde "hâ"ya dönüşen tâü't-te'nîstir (Abbas Hasan, IV, 236).

"Tâ"dan "hâ"ya geçiş, Mağrib ülkelelerinde Doğu Arap ülkelerinden daha erken bir zamanda gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu harfi ihtiva eden kelimelerin bir kısmı Farsça'ya tâ telaffuzuyla girmiştir. Hâ sesi daha sonra Arapça'nın bütün lehçelerinde kalktığından harfin imlâdaki varlığı sadece tarihî bir değer olarak sürmektedir. Nitekim konuşma dilinde meselâ ه kelimesinde "lugah" yerine "luga" şeklinde vakıf yapıldığı gibi vasıl halinde de "el-lugatü'l-fushâ" yerine "el-luga'l-fushâ" telaffuzu tercih edilmektedir. Arapça'da tâ ve hâ harflerinin konuşma dilinde gerçek fonetik değerlerini yitirerek öndekileri fetha ile vokalize eden bir seslendirici işlevini görür hale gelmeleri, bu harflerin Türkçe ve Farsça'daki fonksiyonları ile uygunluk arz etmektedir. Yine aslında yuvarlak tâ ile (ا) yazılırken Kur'an'da açık tâ ile (ت) sona erdirilen رحمت , نعمت gibi kelimelerde kurrânın çoğu hâ şeklinde vakıf yapmakta, vakıf halinde hâü't-te'nîsten önceki harfi imâleli bir şekilde telaffuz etmenin de Araplar'ca tabii karşılandığı belirtilmektedir (İbnü'l-Bâziş, I, 314). Yine bütün Arap lehçelerinde tâü't-te'nîs vakıf halinde "hâ"ya dönüşürken sadece Tay kabilesi lehçesinde aynen kalır ve açık tâ "hâ"ya dönüşür.

Bundan başka, genellikle kelimelerin vakıf halindeki son harekesini belirginleştirmek için getirilen ve "hâü'l-vakf, hâ-ü's-sekt, hâü's-sükût, hâü'l-istirâha" denilen sükunlu bir hâ çeşidi bulunmaktadır. İlk ve son harfleri illet harfi olan fiillerin (leff-i mefrûk) emr-i hâzırlarının tekil eril kipinde tek harfe düşmesi ve kelimenin de en az iki harften meydana gelmesinin zaruri olması sebebiyle kelimelerin sonuna vakıf halinde bu nevi bir hâ eklenmesi gerekli görülmüştür (meselâ [وقى] فة [وقى] له , [وقى] عه , [وقى] قه gibi). Yine sonu illet harfi olan fiillerin emirleri ve meczum muzârileriyle (meselâ اغزه لم يخشه , اغزه

(mebnî isim ve harflerde (meselâ *هوه*) hâü'l-vakf getirilmesi yaygındır. Bunlardan son harfi düşen meczum muzârilerle emirlerde bu tür "hâ"nın getirilmesi sebebi konusunda ihtilâf edilmiştir. Dilcilerin çoğunluğuna göre bu harf son harekeyi belirginleştirmek, bazılarının göre de düşen harfi karıştırmak (ta'vîz) için getirilir; Sîbeveyhi ise son harfin düştüğünü belirtmek amacıyla eklendiği kanaatindedir (*el-Kitâb*, IV, 159). Yine bu nevi kelimelerden, harf-i cerle mecrur soru "mâ"sına (ما), elifin düşmesi dolayısıyla kelimenin sonuna eklenen "hâ"lar da (meselâ *عمه*, *عمه*, *عمه*) *حتامه*, *علامه*, *عمه*, *عمه*) *حتامه* *عمه* göre hâü's-sekt olmakla birlikte İbn Cinnî ve Zemahşerî'ye göre düşen eliften bedeldir (bk. Radî el-Esterâbâdî, II, 294). "Ene, mâ, hünâ, hayyehelâ" (أنا، هنا، حيها) kelimelerindeki vakıfta da (هنا، هه، هه، هه) aynı ihtilâf söz konusudur. Aslında bunlarda elif üzerine vakıf yapmak daha yaygın ve geçerli olduğu halde Tay kabilesinin bazı kolları vakıf bu şekilde yapmıştır (a.g.e., a.y.). Geniz sesi olması sebebiyle özellikle vakıf halinde gizli ve belirsiz hale gelen ikil-çoğul nûnlarının ve diğer bazı nûnların hareketlerini belirginleştirmek amacıyla da bu tür hâ ile vakıf yapıldığı görülür (إنه يضره، نصرته، تبرصه، يضرانه، يضره). Mütakelîm "yâ"sında da özellikle Necid lehçelerinde bu tür hâ ile vakıf yaparak hareke belirginleştirmesi yaygındır (meselâ *علاماه* *بشرايه*). Kur'an'daki yedi hâü's-sekten dördü (حسابيه، كتابيه، ماليه، سلطانيه) bu cinstir (el-Hâkka 69/20, 25, 28, 29) ve Kâria sûresindeki (101/10) *ماهييه* kelimesinin sonunda yer alan yâ da mütakelîm "yâ"sı olmamasına rağmen bunlara dahildir. Geri kalan ikisi, son harfi düşmüş nâkıstan emir ve meczum muzâriyledir: *اقتده* (el-En'âm 6/90) *لم يتسنه* (el-Bakara 2/259). Kıraat âlimlerinin çoğu bu kelimelerde vakıfta olduğu gibi vasil halinde de "hâ"ları düşürmemiştir. Ayrıca hâü's-sekt, özellikle seslenme ve belirtme makamı olan nidâ ve nüdbede med harflerini belirginleştirmek için de getirilir (ياحسرتاه! واحسرتاه! وازيداه! واغلامهموه! وانقطاع ظهرهيه!) (Sîbeveyhi, IV, 165-166; İbn Cinnî, s. 569; Radî el-Esterâbâdî, II, 296).

Kıraat âlimlerinin "kinâye hâ'sı" adını verdikleri üçüncü şahıs eril tekil bitişik zamiri de (aş. bk.) müfred "hâ"lardandır. Bu hâ fiille "inne" (إن) ve benzerlerine bitiştiğinde nasb mahallinde (me'ûl-i bih/ isim), isme veya harf-i cerre bitiştiğinde cer mahallinde (muzafun ileyh/mecrur) olur. Harekesi genelde zamme olmakla bir-

likte önü sâkin yâ veya kesre ise ve ondan sonra da elif harfi bulunmuyorsa kesre ile hareketlenir; Hicazlılar ise daima zamme ile söylemektedirler (meselâ *به* yerine *ه*; bk. Zekeriyâ el-Ensârî, s. 20-21). Bu durumda harf genel olarak hareketine göre vav yahut yâ med harfleriyle uzatılarak söylenir; ancak önü sâkinse uzatılmaz. Müfred "hâ"lardan biri de *هأ* vb. mansup-munfasıl zamirlerde yer alan "hâ"dır. Basralı dilcilere göre hâ gâiblik belirtisi olan harf, "iyyâ" zamir; Küfeliler'e göre ise hâ zamir, "iyyâ" destek (imâd) harfidir (İbnü'l-Enbârî, II, 695). Mâleki de *هو*, *هي*, *هم*, *هن* ve benzerlerinde asıl zamirin hâ olduğunu ve vâv, yâ, mîm ve nûn harflerinin hareke beyanı için getirildiğini söylemektedir (*Rasfû'l-mebânî*, s. 472).

Bunların dışında başta Tay kabilesi lehçesi olmak üzere birçok lehçede hemzeler "hâ"ya dönüşmüştür. *هنا* yerine *هنا*, *هنا* yerine *هنا* gibi. Ayrıca "hâ"nın asıl harf iken düştüğü, zâid veya ivaz (bedel) olduğu bazı örnekler de vardır: *شفة* (düşmüş), *هبلع* (zâid), *هراق* (ivaz/bedel) örneklerinde görüldüğü gibi (İbn Cinnî, s. 569-571; İbnü'l-Enbârî, I, 210-212; İbn Usfûr, I, 219; Radî el-Esterâbâdî, II, 382-385).

"Hâ"nın hemze ile dönüşüme girerek pek çok benzer kelime oluşturduğu görülür (heyname = eyname [هينمة = أينمة], heşşe = eşşe [هش = أش], sahele = saele [هلا = ألا], hellâ = ellâ [هلا = ألا], ma' = miyâh [ماء = ميه] vb.). "Hâ"nın diğer harflerle meydana getirdiği başlıca dönüşümler de şunlardır: hâ/hâ : feriha = ferihe (فرح = فره), mezeha = mezehe (= مزح = مزه), kedeha = kedehe (كدح = كده), bedeha = bedehe (بدح = بده), melîh = melîh (هواء = هواء), hâ/hâ : hevâ' = havâ' (هواء = هواء), tahâ = tahâ (طها = طحا), hâ/tâ : hibriye = tibriye (هبرية = تبرية); hâ/cîm : hâse = câse (حاس = حاس), hevâ = cevâ (هوى = جوى); hâ/bâ : mihzâr = mibzâr (مهدار = مهدار), heşşe = beşşe (هش = بش), râhe = râa (رهب = رعب), râhe = râa (راه = راع), hâ/gayn : behete = bega-te (بهت = بغت), vehmiyyûn = vagmiyyûn (وهو = وخر), vehrun = vagrun (وهو = وخر); hâ/fâ : hevdec = fevdec (هودج = فودج); hâ/kâf : hüble = kuble (هبله = قبله), lehîm = lekîm (لهيم = لقم), hâ/kâf : tehevvere = tekevvere (تهور = تكور), eşhel = eşkel (أشهل = أشكل), hâ/lâm : şâkehe = şâkele (شاكه = شاكل), hâ/nûn : tefekkehe = tefekkene (تفكه = تفكن), hâ/yâ : hâzihî (هذه [aslı : hâzi] هذى), hüneyhe (هنيهة [aslı : هنية ← هنيوة]) hüneyye → hüneyve

Arapça'ya Farsça'dan girmiş bazı kelimelerin sonundaki "hâ"ların da cîm veya "kâf" a dönüştürülmek suretiyle Arapçalaştırıldığı görülür (sâdeh → sâzec [ساده ← ساذج], benefşeh → benefsec [بنفش ← بنفسج], nûmûdeh → nûmûzec [نموده ← نمودج], bâlûdeh → bâlûzec [بالوده ← بالودج], tâzeh → tâzec [تازه ← تازج], cevseh → cevsaek [جوسه ← جوسق] vb.).

"Hâ"nın, vakıf "hâ"sı olmamak şartıyla telaffuz kolaylığı için kendi cinsine idgamı (ه ← ه + ه) câizdir; ancak aynı mahreç sahasını paylaştığı hemze ve elifle idgam ilişkisine girdiği görülmektedir. "Hâ"nın sadece yakın mahreçten çıkan hâ ve ayın ile idgamı söz konusudur ve bunların her ikisinde de ister önce gelsin ister sonra gelsin daima "hâ"ya döner; çünkü hâ ağza daha yakın olduğundan onun telaffuzu diğerlerine göre daha hafiftir (ه ← ه + ه), (ه ← ه + ع), (ه ← ه + ح), (ه ← ه + ح). Bu tür idgam özellikle Benî Temîm'de yaygındır (Radî el-Esterâbâdî, III, 266) ve Sîbeveyhi'ye göre (ه ← ه + ع) tarzındaki idgam da câizdir (*el-Kitâb*, IV, 449-451).

Hâ harfi Arapça'da eril/dışıl üçüncü şahıs ve üçüncü şahıs mülkiyet zamirlerini oluşturur: Hû (hüve) "o (erkek)", kitâbuhû "onun (o adamın) kitabı"; hâ (hiye) "o (kadın)", kitâbuhâ "onun (o kadının) kitabı" gibi. Hâ ayrıca Allah adının başına geldiğinde yemin ifade eder ve elifli, elifsiz olarak dört şekilde söylenir: Hâ-Allahi (ها الله), he-Allâhi (هائه), hâ'llâhi (هائيه), ha'llahi (هائه). Hâ Farsça'da ise çoğul son ekidir: Hâne-hâ (evler) gibi.

Ana Türkçe'de bulunmayan h sesi, İslâmîyet'in Orta Asya'ya girmesi sonucu VIII. yüzyıldan itibaren Arapça'nın etkisiyle çeşitli lehçelerde ve daha çok "ka"dan gelişerek kendini hissettirmeye başlamış ve yerine göre h şeklinde telaffuz edilerek h'nin yanı sıra x harfiyle de yazılmıştır (kangi > hangi, kağan > hakan gibi). Bu arada Arapça'dan alınan kelimelerdeki "hâ"lar da hâ ve "hâ"ya dönüşmüş (bk. HÂ; HÂ), bazı hallerde ise yazılmakla birlikte telaffuz edilmemiştir (Muhammed > Mehmed > Memet, Aḥmed > Âmed, Maḥmûd > Mâmut ve Rumeli-Batı Trakya ağızlarında görülen Ḥasan > Asan, Hüseyin > Üseyin gibi [bu ağızlarda kelime başlarındaki "hâ"lar da telaffuz edilmemektedir: hep > ep, haydi > aydi gibi]). Hâ harfi Farsça'da ve Osmanlıca'da kelime sonlarında a, e (ه, ا) seslerini elde etmek için de kullanılır (bk. *DîA*, XI, 40).

Hâ, özellikle sülûs ve nesih yazılarının şekli göze benzetildiğinden (bk. Baltacıoğlu, s. 150), halk arasında "gözlü he" diye de anılır. Bu benzerlikten hareketle, hat sanatında bilhassa "âh" kelimesinin yer aldığı "âh mine'l-aşk" (من العشق "âh teslîmiyyet" (اه تسلیمیت) gibi kompozisyonlarda hâ harfinin, istifin imkân verdiği ölçüde celif yazılarak ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Bu ibareler halk resmi karakterinde düzenlendiğinde ise "hâ'nın (ه) gözlerinden yaş akıtılması vazgeçilmez bir unsur olarak tekrarlanır (DİA, IV, 20-21). Bu özellik, son devir Türk şiirinde ayrı bir yeri olan Âsaf Hâlet Çelebi'nin bir şiir kitabının adında (He, İstanbul 1942) ve burada yer alan aynı isimli şiirinde tekrarlanan, "He'nin iki gözü iki çeşme aaahhh" mısralarıyla edebiyata da aksetmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "İtm", "hâ" md.leri; J. W. Redhouse, *A Turkish and English Lexion*, İstanbul 1890 → İstanbul 1978, s. 2153-2154; Ribhî Kemâl, *el-Mu'cemü'l-hadis: 'İbrî-'Arabî*, Beyrut 1975, s. 18; Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Hurûf (Şelâsetü kütüb fi'l-hurûf* içinde, nşr. Ramazan Abdüttevâb), Kahire 1402/1982, s. 46, 47; Sibeveyhi, *el-Kitâb* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1403/1983, III, 220; IV, 144, 159-166, 236, 238, 433-434, 449-451; Ebû Mishal el-Arâbî, *Kitâbü'n-Nevâdir* (nşr. İzzet Hasan), Dımaşk 1380/1961, s. 28, 60, 66, 80, 97, 103, 104, 171, 297, 403; İbnü's-Sikkît, *Kitâbü'l-Şalb ve'l-İbdâl* (nşr. A. Haffner), Kahire, ts. (Mektebetü'l-Mütenebbi), s. 25-28, 32; Mübberred, *el-Muktedâb* (nşr. M. Abdülhâlik Adîme), Beyrut 1382/1963, I, 60, 192, 194-195, 207-209, 232-233, 241-242; II, 93, 111, 140, 241, 269; III, 152, 170; Zeccâci, *el-İbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâir* (nşr. İzzeddin et-Tenûhî), Dımaşk 1381/1962, s. 29-33, 53, 101-103; Ebû't-Tayyib el-Lugavî, *Kitâbü'l-İbdâl* (nşr. İzzeddin et-Tenûhî), Dımaşk 1379/1960, I, 87-89, 152, 256, 313-327, 348-352; Ebû Ali el-Fârisî, *et-Ta'lîka 'alâ Kitâbi Sibeveyhi* (nşr. Avd b. Hamed el-Kavzî), Kahire 1410/1990, I, 383-385; İbn Cinnî, *Sırru şınâ'ati'l-'İrab* (nşr. Hasan Hindâvî), Dımaşk 1405/1985, s. 44, 46-47, 60, 64, 551-571; İbn Sînâ, *Me'hâricü'l-hurûf* (nşr. Pervîz N. Hanlerî), Tahran 1333, s. 13, 25, 38, 45; İbnü'l-Bâzî, *el-İknâc*, I, 314, 492; Ahmed b. Muhammed er-Râzî, *Kitâbü'l-Hurûf (Şelâsetü kütüb fi'l-hurûf* içinde, nşr. Ramazan Abdüttevâb), Kahire 1402/1982, s. 134, 137, 139, 140, 141, 143-144, 151; İbnü'l-Enbârî, *el-İnşâf fi mesâ'ili'l-hilâf beyne'n-naḥviyyine'l-Baḥriyyin ve'l-Küfiyyin*, Kahire, ts. (Dârü'l-Fikr), I, 210-221; II, 695; İbn Dürüstevyh, *Kitâbü'l-Küttâb* (nşr. İbrâhîm es-Sâmeirâî v.dğr.), Küveyt 1397/1977, s. 85-86, 88-89; Herevî, *Kitâbü'l-Āzhiyye fi'n-naḥv*, Râgîb Paşa Ktp., nr. 1131/1-2, vr. 50^b-52^a.; Ali b. Süleyman el-Haydere, *Keşfü'l-müşkil* (nşr. Hâdî Atiyye Matar el-Hilâlî), Bağdad 1404/1984, II, 278-280,

356-359, 370; Ebû Amr ed-Dânî, *el-İdgâmü'l-kebir fi'l-Kur'ân* (nşr. Züheyr Zâhid), Beyrut 1414/1993, s. 50-52; İbn Yaîş, *Şerḥu'l-Mufaşşal*, Beyrut, ts. (Âlemü'l-kütüb), X, 2-5, 42-45, 123, 128-129, 136-137; Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzü'l-me'ânî min Hurzi'emânî* (nşr. İbrâhîm Atve İvâz), Kahire 1402/1982, s. 748-752; İbn Uşfûr, *el-Mümtî' fi'l-taḥrîf* (nşr. Fahreddin Kabâve), Beyrut 1407/1987, I, 204, 217-219, 348-351; II, 624-662, 668-669, 676, 679-682; Radî el-Esterâbâdî, *Şerḥu's-Şâfiye* (nşr. M. Nûr el-Hasan v.dğr.), Beyrut 1402/1982, II, 277, 294-301, 382-385; III, 208, 222-225, 250-251, 264-266, 276-277; Ahmed b. Abdünnûr el-Mâleki, *Raḥfû'l-mebânî* (nşr. Ahmed M. el-Harrât), Dımaşk 1405/1985, s. 100-101, 463-468, 472; Safedî, *Ġavâmiḍu's-Şihâh* (haz. İsmail Durmuş, doçentlik takdim tezi, 1992), Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, s. 14-16, 20-21, 24-26; Zerküşî, *el-Burhân*, IV, 431; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 24, 238-239; Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 462, 466, 469, 472-473; II, 244-245; Zekeriyâ el-Ensârî, *el-Makḥḥid li-telḥîsi mâ fi'l-Mürşid* (Üşmûnî, *Menârü'l-hudâ* içinde), Kahire 1398/1973, s. 15-21; Desûkî, *Hâşiye 'alâ Mugni'l-lebib*, Kahire 1358, II, 11-12; Naim Hâzim Onat, *Arapçanın Türk Diliyle Kuruluşu*, İstanbul 1944, I, 102-110, 119, 122, 125, 126-127; Hüseyin Küçükkalay, *Kur'ân Dili Arapça*, Konya 1969, s. 234-235; İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Türk Plastik Sanatları*, Ankara 1971, s. 86, 116, 150; Abbas Hasan, *en-Naḥvü'l-vâfi*, Kahire 1975, IV, 236, 585, 590, 591; S. Moscati, *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages*, Wiesbaden 1980, s. 38-42; İsmâ il Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, İstanbul 1984, s. 198-208, 218, 245-249, 254, 331, 360, 374, 400-401; Ganim Kaddûrî el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye 'inde 'ulemâ'it-tecvîd*, Bağdad 1406/1986, s. 185-186, 192-193, 257, 326, 329; H. Fleisch, *Traité de philologie arabe*, Beyrut 1986, I, 36, 210, 213, 219, 224, 235-236; a.m.f., "Hâ", *EL* (Fr.), III, 1; Hamîd S. Kanîni, *Mu'cemü'l-mü'ennesâti's-semâ'iyye*, Beyrut 1407/1987, s. 8-18, 37; Mişel Asî v.dğr., *el-Mu'cemü'l-mufaşşal fi'l-luḡati ve'l-edeb*, Beyrut 1987, II, 1277-1278; Azîze Fevval Bâbestî, *el-Mu'cemü'l-mufaşşal fi'n-naḥvi'l-'Arabî*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye), II, 1193-1194; J. Cantineau, "Esquisse d'une phonologie de l'arabe classique", *Bulletin de la société de linguistique Paris*, XLIII, Paris 1946, s. 93-140; H. Bauer, "Hâ", *IA*, V/1, s. 1; Mustafa Uzun, "Aşk [Edebiyat, Kültür ve Sanat]", *DİA*, IV, 20-21; Rekin Ertem, "Elifbâ", a.e., XI, 40.

İSMÂİL DURMUŞ

HÂ MÎM

(ح م)

Kur'ân-ı Kerîm'de yedi sürenin başında bulunan ve kendi adlarıyla kıraat edilen harfler (bk. HURÛF-ı MUKATTAA).

HABÂBÎ

(الحبابي)

Muhammed Azîz el- Habâbî (1923-1993)

Faslı ilim ve fikir adamı, yazar.

25 Aralık 1923'te Fas'ta doğdu. Bu şehirdeki Mevlây İdris Lisesi'nde talebe iken millî mücadele hareketine iştirak etti; bu mücadelenin önde gelen kuruluşlarından olan Hizbü's-şûrâ ve'l-istiklâl'de yer aldı. Katıldığı gösteriler sebebiyle 1945'te Fransızlar tarafından tutuklanarak on sekiz aya mahkûm edildi. Sekiz ay hapis yattıktan sonra işkenceye mâruz kaldığı ortaya çıkınca serbest bırakıldı (1946). Sorbonne Üniversitesi'nin felsefe bölümünde doktorasını tamamladıktan sonra 1952-1959 yılları arasında Fransa'da Centre National de la Recherche Scientifique'te çalıştı.

1959'da Fas'a dönen Habâbî (Batı dillerinde adı Lahbabi), Külliyyetü'l-âdâb ve'l-ülûmî'l-insânîyye'de felsefe profesörü, 1961'de aynı fakülteye dekan oldu. 1969'da Cezayir Üniversitesi'nde felsefe dersi verdi ve oradaki yüksek öğretim bakanlığında müsteşar olarak görev yaptı. 1974'te Fas'a dönerek Fas Üniversitesi'nde öğretim üyeliğine tayin edildi. Habâbî bu arada birçok kültürel faaliyete de öncülük etti ve Fas Yazarlar Birliği'ni kurdu, bu birlik adına bir dergi yayımlamaya başladı. Ayrıca Fas Felsefe Derneği'ni kurarak bu dernek adına da bir dergi çıkaran Habâbî, Académie des Sciences d'Outremer (Paris), el-Ekâdimiyyetü'l-melekiyyetü'l-Mağribiyye (Rabat), Mecmau'l-luḡati'l-Arabiyye (Kahire) ve diğer bazı kuruluşlara üye oldu.

Araştırmaları ve yazıları hem Fas'ta hem de Fas dışında Habâbî'ye birçok ödül kazandırmıştır. Habâbî felsefeden şiire, hikâyeden romana ve köşe yazısından dil araştırmalarına kadar farklı alanlarda ustaca kalem oynattığı gibi Fransızca'yı da Arapça kadar mükemmel bildiğinden her iki dilin kültürüne hizmetleri olmuştur.

1950'lerde ve 1960'ların başında realist personalizm (eş-şahsânîyye, şahsiyetçilik) filozofu olarak tanınan Habâbî 1960'ların ortalarında İslâmci personalizme, 1970'lerin ortalarında ise "yarıncılık" (el-gadiyye) adını verdiği felsefeye yöneldi. Bu arada bir kimlik araştırmasına girdi. Zira bir taraftan akılcı, şah-